

Przemysław Waingertner <https://orcid.org/0000-0001-8127-5820>

Uniwersytet Łódzki

e-mail: wajn@op.pl

Działalność samokształceniowa i oświatowa w ruchu zetowym w latach zaborów i I wojny światowej*

Autodidactic and educational activities in the „Zet” movement during the partition period and the First World War

Abstrakt

W latach 1886-1914 konspiracyjny Związek Młodzieży Polskiej „Zet” rozszerzył swoje struktury i działalność na ziemię polskie wszystkich trzech zaborów oraz na ośrodki akademickie i skupiska młodzieży polskiej w Rosji i Europie Zachodniej. Zetowcy prowadzili przy tym pracę organizacyjną (obejmującą ziemię polskie pod zaborami, jak i zagranicę), której celem było tworzenie, inspirowanie bądź włączanie się w działalność licznych organizacji akademickich, szkolnych, robotniczych i chłopskich. Członkowie ZMP starali się również zakładać, inspirować programowo bądź penetrować organizacje „dorosłego” społeczeństwa – stowarzyszenia kulturalno-oświatowe i partie polityczne. Działalności „Zetu” przyświecały hasła niepodległościowe, patriotyczne i program społeczny, oparty na idei demokracji, samorządu, praw obywatelskich, tolerancji narodowościowej i religijnej oraz sprawiedliwości społecznej.

Obszarem, do którego młodzi konspiratorzy przywiązywali ogromną wagę, było samokształcenie i szerzenie oświaty wśród młodzieży akademickiej

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018-2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18, kwota finansowania 751 222 zł.

i szkolnej, młodego pokolenia robotników i chłopów oraz w „dorosłym” społeczeństwie. Hasła te reprezentanci ruchu propagowali na łamach prasy i urzędywistniali, podejmując liczne inicjatywy samokształceniowe i oświatowe. Poczynania te charakteryzowały aktywność działaczy „Zetu” nie tylko w okresie zaborów, ale także w latach I wojny światowej. Uczestnicząc w walce zbrojnej o niepodległość i propagując określony model ładu społeczno-politycznego w przyszłym państwie polskim, młodzi konspiratorzy nie tracili z oczu potrzeby wychowania i profesjonalnego przygotowania młodzieży do przyjęcia przez nią w przyszłości odpowiedzialności za odbudowaną po latach zaborów i wojennych zmagają Rzeczpospolitą.

Abstract

In the years 1886-1914 the conspiratorial Polish Youth Association “Zet” (ZMP) expanded its structures and activities to the Polish lands of all three partitions and to academic centers and clusters of Polish youth in Russia and Western Europe. In doing so, “Zet” activists carried out organizational work (covering Polish lands under partitions, as well as abroad) which aimed to create, inspire or become involved in the activities of numerous academic, school, working-class and peasant organizations. Members of the ZMP also sought to set up, programmatically inspire or penetrate the organizations of the “adult” society – cultural and educational associations and political parties. The activities of “Zet” were guided by the slogans of independence and patriotism and social program based on the idea of democracy, self-government, civil rights, national and religious tolerance and social justice.

The area to which young conspirators attached great importance was self-education and education among academic and school youth, the young generation of workers and peasants and in the “adult” society. These slogans were promoted by the movement in the press and realized by undertaking numerous autodidactic and educational initiatives. These actions characterized the activity of “Zet” members not only during the partition period, but also during the years of World War I. By participating in the armed struggle for independence and promoting a certain model of socio-political governance in the future Polish state, young conspirators did not lose sight of the need to professionally educate and prepare young people to prospectively adopt the responsibility for Poland, which was rebuilt after years of partitions and war time.

Słowa kluczowe: polskie organizacje młodzieżowe, I wojna światowa, oświata na ziemiach polskich w XX w.

Keywords: Polish youth organizations, World War I, education in Polish lands in the 20th Century

W 1886 r. na Uniwersytecie Warszawskim powstał konspiracyjny Związek Młodzieży Polskiej „Zet” (ZMP). W ciągu trzech dekad stał się on sprawnie zorganizowaną i dobrze rozwiniętą strukturą, posiadającą placówki w ośrodkach akademickich, w których studiowali Polacy - nie tylko na ziemiach polskich, ale także w głębi Rosji oraz w Europie Zachodniej. Organizacja liczyła w przededniu I wojny światowej ponad pół tysiąca członków. Do jej czołowych działaczy w omawianym okresie należeli w różnym czasie m.in.: Stanisław Bukowiecki, Bolesław Hirszfeld, Ludwik Kochanowski, bracia Jan i Stefan Offenbergowie, Seweryn Sterling, Stefan Surzycki, Roman Dmowski, Kazimierz Wyszyński i Zdzisław Lechnicki.

Program ZMP wzywał do walki o suwerenną, zjednoczoną, demokratyczną, opartą na idei poszanowania praw obywatelskich i samorządu, sprawiedliwą społecznie oraz tolerancyjną narodowościowo i religijnie Rzeczpospolitą. Walkę tę interpretowano zarówno jako niepodległościowy czyn zbrojny, podjęty w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej, jak i bieżącą pracą formacyjną, patriotyczną wśród młodzieży oraz działalność samokształceniową¹.

Zetowcy, dążąc do uzyskania rzeczywistego wpływu na kształtowanie światopoglądu i postaw młodych Polaków, byli aktywni zarówno na ziemiach polskich, jak i za granicą, inspirowując związki akademickie, uczniowskie, młodzieży robotniczej i chłopskiej. Starali się również współtworzyć tajne i jawne struktury „dorosłego” społeczeństwa. Poczynania te doprowadziły do ukształtowania się sieci organizacji o charakterze zarówno konspiracyjnym, jak i legalnym, kierowanych lub inspirowanych przez zetowców, które określane są mianem ruchu zetowego. Jak już wspomniano, jednym z istotnych wątków w działalności ZMP – prowadzonej zarówno w latach zaborów, jak i I wojny światowej - stała się aktywność o charakterze samokształceniowym i oświatowym, mająca na

¹ Zob. np: P. Waingertner, *Związek Młodzieży Polskiej „Zet” wobec kwestii niepodległości Polski w latach 1886–1918*, [w:] *Ku wolności. Czynniki wewnętrzne i międzynarodowe powstania niepodległych państw w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX-XX wieku*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2012, s. 143-155.

celu uformowanie wszechstronnie wykształconego, ale także reprezentującego postawę patriotyczną i obywatelską młodego pokolenia².

Kierując się tymi priorytetami zetowcy zainteresowali się m.in. tajnymi kołami samokształceniowymi, które zawiązywały się samorzutnie w gimnazjach Królestwa Polskiego, gdy – po zdławieniu powstania styczniowego – carska administracja przystąpiła do intensywnej rusyfikacji szkolnictwa. W ramach prac podejmowanych przez te koła młodzież uczyła się przede wszystkim języka ojczystego i historii Polski. Formowała też swoje poglądy ideowopolityczne. „Zet” podjął udaną próbę koordynowania działalności samokształceniowej poszczególnych komórek, a następnie zespolenia ich w jedną sieć. Efektem tych poczynań było stworzenie w 1896 r. Związku Kół Gimnazjalnych, który działał następnie przez trzy lata³.

Z kolei w 1898 r. „bracia zetowi” Stefan Rowiński i Władysław Bolewski założyli w tajnych placówkach samokształceniowych, funkcjonujących w zaborze pruskim, wewnętrzną konspirację pod nazwą „Czerwona Róża”, której członkowie określali się mianem „filomatów”, nawiązując do romantycznej i mickiewiczowskiej tradycji. Dzięki inspiracji występujących pod szyldem „Czerwonej Róży” zetowców członkowie kół zobowiązali się do odbywania samokształceniowych lekcji z historii i geografii Polski oraz prowadzenie abonamentu wskazanych polskich periodyków (wśród nich zetowej „Teki”). Wszyscy uczestnicy prac tajnych kół podlegali też nakazowi uczęszczania na gimnazjalne lekcje języka polskiego oraz przygotowywania prac pisemnych, dotyczących problematyki podanej przez kierujących kołami. Ponadto opracowano zarys całościowego programu tajnego kursu, obejmującego historię Polski i dzieje literatury ojczystej.

W 1901 r. władze pruskie wykryły „Czerwoną Różę” i wytoczyły procesy filomatom, a także inspiratorom konspiracyjnej siatki - akademikom spod znaku

² Więcej o aktywności o charakterze samokształceniowym różnorodnych polskich środowisk, grup i organizacji pod zaborami na przełomie XIX i XX w. patrz np. w: D. Tomaszewska, *Drogi wyboru. Konspiracyjny ruch samokształceniowy na ziemiach polskich w końcu XIX i na początku XX w.*, Łódź 1987.

³ Zob. m.in. A. Wierusz, *Ruch niepodległościowy kształcącej się młodzieży b. zaboru pruskiego*, [w:] *Pamiętnik I Zjazdu Niepodległościowców byłej dzielnicy pruskiej w Poznaniu w dniu 14 I 1934 roku*, Poznań 1935, s. 48-54; Cz. Demel, *Z genezy Związku Młodej Polski w Wielkopolsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1977, t. 12, z. 24, s. 158-163.

„Zetu”. Równocześnie jednak od 1900 r. struktury „Czerwonej Róży” zaczęły powstawać w zaborze austriackim i Królestwie Polskim. W Kongresówce funkcjonowały początkowo jako organizacja „X”, a od 1902 r. pod nazwą Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” („Pet”). Ich kierownictwo stanowiła Komisja Gimnazjalna ZMP. „Przyszłość” - organizacja programowo ogólnopolska - zajęła stopniowo w Królestwie Polskim i Galicji miejsce zdziesiątkowanej aresztowaniami i osłabionej „Czerwonej Róży”⁴.

Celem „Petu” miało być propagowanie idei niepodległościowej oraz znajomości problematyki społecznej wśród młodzieży szkolnej, zawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów pomiędzy petowcami na ziemiach polskich w celu kształtowania jednolitego programu samokształcenia przedmiotowego i obywatelskiego, kształtowanie silnego charakteru członków oraz propagowanie postawy gotowości do poświęceń dla sprawy narodowej.

Na spotkaniach petowcy czytali fragmenty i dyskutowali przesłanie m.in. pism politycznych znanego, popularnego wówczas pisarza, weterana powstania styczniowego Zygmunta Miłkowskiego (publikującego pod pseudonimem Teodor Tomasz Jeż), niepodległościowca i spółdzielcy Stanisława Szczepańskiego, pisarza i filozofa Stanisława Brzozowskiego oraz twórców polskiego ruchu narodowego - Zygmunta Balickiego i Romana Dmowskiego⁵.

Natomiast w zaborze pruskim koła „Czerwonej Róży” przekształciły się w latach 1907-1908 w Towarzystwa Tomasza Zana (TTZ)⁶. Zadaniem tej organizacji było rozbudzanie w młodzieży miłości i poczucia obowiązku względem

⁴ Więcej w: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Rękopisy, sygn. 15951 II, S. Szwedowski, „Początki pamiętnika po raz IV-ty”, s. 26-27; R. Wapiński, *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 153, 157; J. Rakowski, *Zetowcy i pilsudczycy (1)*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1981, z. 54, s. 11-12, 18-19; T.W. Nowacki, *Zet – ideowy kregostup ZPMD*, [w:] *Związek Polskiej Młodzieży Demokratycznej podczas II Rzeczypospolitej i II wojny światowej*, red. J. Pietrusza, Kraków 1998, s. 31-32; K. Ratajska, *Dziedzice filomatyzmu*, Wrocław 1987, s. 195-200; B. Hillebrandt, *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, Warszawa 1986, s. 21-22. O aktywności „Petu” patrz np. J. Jaruzelski, *Stanisław Cat-Mackiewicz 1896-1966. Wilno, Londyn, Warszawa*, Warszawa 1994, s. 21.

⁵ Szerzej o organizacji „Pet” zob. np.: P. Olstowski, *PET i Organizacja Młodzieży Narodowej w Częstochowie w latach 1904-1914. Przyczynek do ruchu zetowego w Królestwie Polskim przed I wojną światową*, „Czas Nowożytny” 2001, nr 10 (11), s. 119-146; T.W. Nowacki, *Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901-1917*, „Niepodległość i Pamięć” 2007, nr 2, s. 45.

⁶ J. Rakowski, *op. cit.*, s. 12, 29-31; J. Szew, *Filomaci pomorscy. Tajne związki młodzieży polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1830-1920*, Warszawa 1992, s. 29-51.

ojczyzny oraz kształtowanie działaczy gotowych do pracy obywatelskiej i walki z bronią w rękę o niepodległość Polski. W szeregach TTTZ nie zapominano jednak i o klasycznej pracy samokształceniowej. Dla potrzeb poszczególnych placówek tworzono tajne biblioteki. Największe spośród nich posiadały Towarzystwa w Poznaniu oraz w Ostrowie i Gnieźnie. W oparciu o ich zbiory prowadzono dodatkowe lekcje historii i geografii⁷.

Ówczesny członek TTTZ, Józef Kostrzewski, wspominał: *Towarzystwo Tomasza Zana [...] miało na celu samokształcenie członków w języku polskim, historii i literaturze polskiej, tym bardziej konieczne, że w gimnazjum zniesiono już w owym czasie naukę języka polskiego jako jednego z przedmiotów nauczania i zachowano lekcje tego języka jedynie jako przedmiot fakultatywny dla Niemców. Praca samokształceniowa odbywała się ze względów bezpieczeństwa w tzw. kółkach, złożonych z trzech osób [...]. Historii uczyliśmy się najpierw ze szkolnego podręcznika „Historii Polskiej” Anatola Lewickiego używanego w szkołach galicyjskich, a następnie z „Dziejów narodu polskiego” Józefa Grabca [...], literatury z podręcznika Antoniego Kurpiela, a gramatyki z małej gramatyki Antoniego Małeckiego. Poza tym uczyliśmy się poprawnej pisowni, pisaliśmy wypracowania i uczyliśmy się na pamięć wierszy [...]. Na końcu roku odbywały się egzaminy [...]. Była to więc formalna tajna szkoła polska⁸.*

Bardzo prężnie działało Towarzystwo w Nakle. Jego członkowie zbierali się w domach zaufanych przyjaciół. Wygłaszali referaty poświęcone literaturze polskiej, recytowali wiersze, śpiewali pieśni patriotyczne. Program nauczania obejmował naukę języka polskiego, literatury, historii i geografii ziem polskich. Zajęcia odbywały się dwa razy w tygodniu – zawsze w innym miejscu i o innym czasie. Trudno określić precyzyjnie liczbę nakielskich filomatów (TTTZ przejęło to miano dla swych członków po „Czerwonej Róży”). Natomiast władze pruskie relegowały z miejscowego gimnazjum co najmniej kilku. Do nakielskiego TTTZ należeli zarówno synowie ziemian, miejscowych lekarzy i nauczycieli, jak i kupców, rzemieślników oraz chłopów.

⁷ B. Halczak, *Towarzystwo Tomasza Zana w latach 1899-1914*, Zielona Góra 1996, *passim*; J. Socha, *Czasopisma Związku Towarzystw Tomasza Zana*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2002, z. 1, s. 59-68. Materiały do dziejów TTTZ też w korespondencji S. Szwedowskiego, I. Nowaka i R. Lutmana w: Biblioteka Narodowa [dalej: BN], Rękopisy, akc. 16272, S. Szwedowski, „Materiały do Zetu (listy Ignacego Nowaka do S. Szwedowskiego)”, brak paginacji.

⁸ J. Kostrzewski, *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław 1970, s. 31-33.

Z kolei w Wałczu w 1912 r. filomaci utworzyli nie tylko strukturę TTZ, ale także drużynę skautową. Koło wałeckie jako główne cele przyjęło krzewienie i utrzymanie języka polskiego, a także zachowanie go od zniekształceń językiem niemieckim. Członkowie omawiali też ważne zagadnienia historyczne. Istotną rolę w programie samokształceniowym odgrywał kurs geografii. Jednak podstawą była nauka literatury ojczystej. W zestawie lektur członków miejscowego TTZ znalazły się zatem dzieła Adama Mickiewicza: *Grażyna*, *Konrad Wallenrod*, *Powrót taty*, *Świtezianka*, *Lilie* i *Oda do młodości*. Lekcje literatury łączono z dyskusjami na temat etyki. W pracach pisemnych rozwijano zazwyczaj myśl zawartą w wybranym cytacie z dzieł należących do kanonu polskiej literatury⁹.

Kolejną ekspozyturą „Zetu” na wyższych uczelniach i w szkołach stały się tajne Zjednoczenia Młodzieży Polskiej, występujące od 1905, 1908 r. już jawnie, jako Organizacja Młodzieży Narodowej (OMN), zwana też „Młodzieżą Narodową”. W ramach OMN wykształciły się następnie dwie struktury – Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych (OMNSW) i Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich (OMNSS). Działacze „Zetu” stanowili wśród „oemenowców” wewnętrzną konspirację, odgrywając rolę środowiska przewodzącego, określającego priorytety programowe i kierunki działania „Młodzieży Narodowej” – zgodnie z ustaleniami, które zapadały w ZMP.

W 1908 r. wszystkie podległe „Zetowi” koła, grupy i środowiska akademickie – zarówno złożone z członków ZMP, jak i współpracujących z nimi sympatyków idei niepodległościowo-narodowej – połączyły się w Związek Grup Narodowych. Była to organizacja tajna, jednak o znacznie szerszym składzie personalnym niż elitarny „Zet”. Najliczniejsze Grupy powstały w Niemczech – w Berlinie, Lipsku, Monachium i Wrocławiu. Podporządkowane one zostały Dyrekcji, która funkcjonowała na przemian w jednym z czterech wymienionych miast.

Bardzo liczną i dynamicznie działającą Grupę Narodową stworzyli studenci wrocławscy. Obejmowała ona młodych Polaków z wszystkich dzielnic Polski. Zetowcy werbowali ich na spotkaniach towarzyskich. Grupa liczyła nawet do 60 osób. Jej prace polityczne i samokształceniowe prowadzone były w ramach kilkunastu sekcji, m.in.: historycznej, literackiej, społecznej, ekonomicznej, szkółek polskich, wakacyjnej, współpracy z organizacjami polskimi na terenie

⁹ J. Szews, *op. cit.*, s. 112-124.

Wrocławia, kursów oświatowych dla dorosłych, współpracy z organizacjami robotniczymi, a od 1911 r. - również wojskowej. Funkcjonował wymóg przygotowywania przez członków Grupy referatów dyskusyjnych przynajmniej dwa razy w roku. Decydujący głos w sprawach organizacyjnych i programowych zachowywali w Grupie zetowcy, skupieni w lokalnej, wrocławskiej komórce ZMP.

Wśród innych ekspozytur „Zetu” w mieście nad Odrą wypada wymienić na pół legalną, tolerowaną przez niemieckie władze uniwersyteckie, Bratnią Pomoc Studentów Polaków. Dopiero w lecie 1912 r. senat wrocławskiego uniwersytetu wyraził formalną zgodę na zalegalizowanie tej placówki. Drugą – tym razem w pełni legalną – organizacją, powołaną do życia przez wrocławski „Zet” w 1912 r. było Towarzystwo Naukowe Byłych Studentów Polaków. Do jego zadań należało m.in.: stworzenie ośrodka myśli polskiej i utrzymanie ducha polskiego wśród Polonii wrocławskiej oraz pielęgnowanie polskiej nauki i oświaty na terenie wrocławskim. Każdy członek „Zetu” czy Grupy Narodowej zobowiązany był po ukończeniu studiów zgłosić swoje przystąpienie do Towarzystwa. Liczyło ono w poszczególnych latach przeciętnie po 40 członków, w tym sporą liczbę rodowitych Ślązaków.

Pomocą dla prac Towarzystwa służyły liczne instytucje i struktury utworzone bądź współzakładane przez zetowców: biblioteka i czytelnia polska, kursy oświatowe oraz szkoły niedzielne dla Polonii wrocławskiej¹⁰.

„Bracia zetowi” działali także w konspiracyjnej, trójzaborowej i niepodległościowej konspiracyjnej organizacji *Eleuzis*, posiadającej wpływy wśród młodzieży na ziemiach polskich. Odegrała ona pewną rolę w obronie przed wynarodowieniem i w wychowaniu w polskości licznych robotników polskich na Śląsku i w Westfalii. Poza wysyłaniem prelegentów z Krakowa do ośrodków robotniczych w obu tych prowincjach, organizowała dla robotników kursy na których profesorowie gimnazjalni i starsi studenci wykładali historię i literaturę polską¹¹.

¹⁰ Więcej w: F. Szymiczek, *Stowarzyszenia akademickie polskiej młodzieży górnośląskiej we Wrocławiu 1863-1918*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1963, s. 110-116.

¹¹ Obszerniej o *Eleuzis* w: J. Gaj, *Główne nurty ideowe w ZHP w latach 1928-1939*, Warszawa 1966, s. 29-31; J. Kwiatek, *Nieznana korespondencja „Eleuzis” na Górnym Śląsku*, „Kwartalnik Opolski” 1988, nr 3-4, s. 89-123. Materiały też w: BN, Rękopisy, akc. 16270, S. Szwedowski, „Pisma Organizacji Młodzieży Narodowej przed pierwszą wojną światową do 1914 oraz zbiór odezw teje organizacji (od 1910 r.)”, 5/II, brak paginacji.

Cele edukacyjne stawiało przed sobą Towarzystwo Oświaty Narodowej (TON), zwane potocznie „Oświatą”, utworzone około 1890 r. m.in. z inspiracji „Zetu”. Działalność „Oświaty” rozwinęła się zwłaszcza w ostatnich kilku latach XIX w., obejmując przy tym ziemie polskie wszystkich trzech zaborów. Zetowcy bardzo aktywnie uczestniczyli w akcji oświatowej TON. Wspólnie z wtajemniczonymi młodszymi petowcami organizowali przerzut literatury i pomocy szkolnych przez granice państw zaborczych. Uczestniczyli w przemyśle książek szkolnych i z zakresu literatury pięknej z Krakowa i Lwowa do Królestwa Polskiego. Prowadzili wraz członkami „Przyszłości” kursy dla młodzieży wiejskiej i robotniczej z miast, obejmujące naukę czytania, pisania i matematyki. Szczególnie widoczny i znaczący był przy tym udział w akcji kobiet-nauczycielek, sympatyzujących ze środowiskiem zetowym i jego hasłami¹².

W dziele samokształcenia zasłużył się zwłaszcza „Zet” lwowski. Prowadził on działalność wśród młodzieży akademickiej, rywalizując na tym gruncie z organizacjami socjalistycznymi i ludowymi. Propagował wśród młodzieży hasła kształcenia permanentnego oraz rozwijania zainteresowań naukowych. Swymi wpływami objął także stowarzyszenie studenckie Czytelnia Akademicka. Ta stanowiła jeden z największych ośrodków umysłowego i duchowego doskonalenia się młodzieży na ziemiach polskich, liczący w 1904 r. około tysiąca członków honorowych i studentów. W jej ramach funkcjonowały specjalistyczne koła naukowe, m.in.: filozoficzne, literackie i polonistyczne, germanistyczne, historyczne oraz krajoznawcze. Poprzez tę organizację zetowcy nadawali charakterystyczny kształt życiu młodzieży akademickiej Lwowa.

Z kolei jeden z istotnych aspektów działalności Koła Braterskiego we Wrocławiu stanowiła praca oświatowa wśród wychodźstwa polskiego. Wrocławscy zetowcy zorganizowali i prowadzili zatem szkoły polskie dla emigrantów z ziem polskich. Opiekowali się też rodakami, którzy na dłużej lub krócej zatrzymywali się w swej peregrynacji „za chlebem” we Wrocławiu. W okolicznych niemieckich majątkach pracowało zresztą także wielu Polaków z Królestwa i Galicji, których co tydzień odwiedzały grupy zetowców, dostarczając polskie książki i gazety. W ramach organizowania pomocy emigrującym z ziem polskich zetowcy dysponowali specjalnym tzw. funduszem emigracyjnym, który powołały do życia instytucje i stowarzyszenia polskie w celu niesienia pomocy

¹² T.W. Nowacki, *Zwycięska walka...*, s. 58-59.

doraźnej polskim uchodźcom, udającym się w podróż na zachód lub zamierzającym powrócić do kraju.

Wrocławska placówka „Zetu” organizowała też ogólne lub regionalne zjazdy koleżeńskie w kraju lub poza granicami. Podczas nich ustalano plany działania – m.in. w zakresie poczynań samokształceniowych na najbliższe semestry akademickie. Obok „braci zetowych” brali w nich udział członkowie Grupy Narodowej oraz innych organizacji kierowanych przez ZMP, wreszcie przedstawiciele „dorosłego” społeczeństwa.

Formowaniu światopoglądowemu młodzieży spoza środowiska akademickiego służyła również podjęta przez zetowców, czynnych we wszystkich ośrodkach akademickich na ziemiach polskich, „akcja wakacyjna”. W grudniu 1902 r. „Zet” wydał drukiem broszurę pt. *Obowiązki i zadania młodzieży akademickiej w czasie wakacji*, zalecając m.in.: zaznajomienie się z polem działania w miejscowościach ojczystych, nawiązywanie kontaktów osobistych, szukanie terenów do pracy narodowej, nauczanie w ojczystych miejscowościach polskich dzieci języka polskiego, podtrzymywanie kontaktów z młodzieżą gimnazjalną, rzemieślniczą i kupiecką, zwrócenie uwagi na młodzież żeńską, by kształtować typ Polki-obywatelki oraz organizowanie wycieczek młodzieżowych do polskich miast – przede wszystkim Warszawy, Krakowa i Poznania – które miały być rodzajem poglądowych lekcji historii dla rówieśników, działaczy ZMP i młodszych pokoleń młodzieży¹³.

Kwestia samokształcenia należała – obok problemów materialnych polskiej młodzieży, kwestii ogólnospołecznych i politycznych, wreszcie propagowania haseł i postaw obywatelskich, patriotycznych i niepodległościowych - do zagadnień często znajdujących oddźwięk na łamach prasy, wydawanej przez środowisko zetowe. Należy podkreślić, iż w początkach XX stulecia Związek Młodzieży Polskiej dysponował kilkoma profesjonalnie redagowanymi i dobrze rozwijającymi się tytułami prasowymi. Były to: lwowska „Teką”, krakowska „Sprawa”, poznański „Brzask” (Poznań), warszawska „Młodzież” (zastąpiona później przez „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”) i „Pobudka” wydawana w Wilnie¹⁴.

¹³ F. Szymiczek, *op. cit.*, s. 119-120.

¹⁴ Więcej o pismach zetowych w: K. Ratajska, *Dziedzice...*, s. 73; Z. Kmicik, *Działalność Związku Młodzieży Polskiej „Zet” (1887-1904)*, „Pokolenia” 1979, nr 2, s. 119-120. Materiały dotyczące pism „Teką” i „Sprawa” (artykuły, wyciągi z publikacji, ich streszczenia, sprawy

Autorzy artykułów w prasie zetowej, poruszających problematykę młodzieżową, zamieszczanych na łamach „Teki”, „Pobudki”, „Brzasku” czy „Miesięcznika Młodzieży Polskiej”, zabiegali o wysokie morale i gruntowne wykształcenie młodego pokolenia. Nawoływali przy tym do nawiązywania ścisłych kontaktów przez młodzież polską z trzech zaborów¹⁵.

Publicyści ZMP domagali się również powszechnego kształcenia dziewcząt, co było w owych czasach postulatem nowoczesnym, sytuującym zetowców wśród środowisk jednoznacznie dążących do modernizacji polskiego społeczeństwa. Traktowali oni przy tym kształcenie młodych Polek jako aspekt szerszego zagadnienia – awansu cywilizacyjnego całego narodu¹⁶.

Równocześnie w prasie zetowej wskazywano na potrzebę finansowego wspierania ubogiej, a pragnącej uczyć się młodzieży, zarówno przez bogatszych rówieśników, jak i przez „dorosłe” społeczeństwo¹⁷. Propagowano także jako pożądaną postawę ideowego zaangażowania młodego pokolenia w życie publiczne, co miało być naturalną konsekwencją jego patriotycznego i obywatelskiego uświadczenia¹⁸. Pisma zetowe głosiły też solidarnie hasła walki o polskie szkolnictwo¹⁹.

Publicystyka zetowa nawoływała do postawy solidaryzmu społecznego i narodowego, działania na rzecz awansu cywilizacyjnego całego społeczeństwa,

pism) znajdują się w zespole: BN, Rękopisy, akc. 16270, S. Szwedowski, „Pisma Organizacji Młodzieży...”, 3/III i 2/III, brak paginacji.

¹⁵ Ziemowit, *O zakresie etyki społecznej*, „Brzask”, 15 X 1911, nr 1, s. 28-34; Dr Moczyński, *Do kolegów abiturientów!*, „Brzask”, luty-marzec 1912, nr 2-3, s. 36-41; A.W., *Nasza praca samokształceniowa*, „Brzask”, 15 I 1914, nr 1, s. 17-20; Jot., *Uwagi w sprawie szkolnej w Galicji*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, marzec-maj 1912, nr 3-5, s. 1-5; T...ski, *Galicyjskie szkoły średnie*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, marzec-maj 1912, s. 5-13; *Język polski w szkołach*, „Pobudka”, październik 1911, nr 10, s. 1-4; *Nasze zadania*, „Pobudka”, kwiecień 1908, nr 1, s. 3-5; A. Krupiński, *O młode dusze*, „Pobudka”, wrzesień-październik 1910, s. 17-27; *Język polski w szkołach średnich zaboru pruskiego*, „Teki”, 1 IX 1899, nr 1, s. 15-17; Z..., *Z powodu nowego ukazującego carskiego*, „Teki”, wrzesień 1900, nr 8-9, s. 281-287.

¹⁶ Z. U...a, *Kilka myśli o udziale młodzieży żeńskiej w pracy społeczno-narodowej*, „Brzask”, 15 II 1914, nr 2, s. 43-46.

¹⁷ *Proletariat młodzieży*, „Teki”, 1 XII 1899, nr 4, s. 128-129.

¹⁸ Ap-ry, *Korespondencje*, „Pobudka”, styczeń 1910, nr 1, s. 19-24; S. Okulicz, *Czasy przedpowstaniowe*, „Pobudka”, marzec 1910, nr 3, s. 13-18; idem, *Czasy...*, „Pobudka”, kwiecień 1910, nr 4, s. 18-23; idem, *Czasy...*, „Pobudka”, maj 1910, nr 5, s. 11-18; idem, *Czasy...*, „Pobudka”, listopad 1910, nr 10, s. 10-17.

¹⁹ *Walka o polską szkołę*, „Teki”, kwiecień 1905, nr 4, s. 147-152; *V Zjazd Młodzieży Narodowej*, „Młodzież”, maj 1908, nr 1, s. 2-7.

a zwłaszcza jego najniższych warstw. Podnosiła konieczność wszechstronnej pracy oświatowej wśród ludności wiejskiej i robotników. Celowały w tym: „Teką”, krakowska „Sprawa”, warszawska „Młodzież” i „Brzask”²⁰. Przejawy świadomości społecznej i politycznej tych warstw przyjmowane były przez zetowców, jako potwierdzenie słuszności głoszonych haseł i dowód na możliwość skuteczności działań – również w zakresie propagowania samokształcenia oraz krzewienia oświaty – na rzecz budowy nowoczesnego i sprawiedliwie urządzonego społeczeństwa²¹.

Prasa „Zetu” reagowała również na wydarzenia bieżące, komentując je i oceniając z punktu widzenia polskiej racji stanu i interesu narodowego. Na łamach „Teki” często ukazywały się artykuły „braci zetowych” z zaboru pruskiego, przedstawiające walkę o polskość młodzieży pod panowaniem pruskim. W artykułach tych występowały oskarżenia pod adresem rodziców i przedstawicieli starszego społeczeństwa, że są apatyczni i niewrażliwi na szykany wrogię żywiołu, zatracili dawny idealizm i nie rozumieją bezkompromisowej młodzieży, prącej ku polskości. Publicyści „Teki” zarzucali „dorosłemu” społeczeństwu, iż próbuje ułożyć swą egzystencję w ramach stosunków prawno-politycznych narzucanych przez zaborcę. Krytykowali „pokolenie ojców” za brak zrozumienia dla politycznego idealizmu i patriotyzmu młodzieży²².

Pisma zetowe, koncentrując się na hasle pełnej niepodległości, nie zapomniały również o konieczności prowadzenia bieżącej walki w obronie polskiego języka, tożsamości narodowej i polskiego stanu posiadania, zagrożonych przez rusyfikacyjną bądź germanizacyjną politykę Rosji i Niemiec. Wezwania do oporu przeciw wynaradawiającej polityce zaborców publikowały wszystkie tytuły związane ze środowiskiem ZMP. Wzywały one do wsparcia przez całe społeczeństwo walki z rusyfikacją i germanizacją w kulturze, administracji i oświacie. Publicyści zetowi pod-

²⁰ *Między lud*, „Teką”, 1 X 1899, nr 2, s. 41-42; W. B-ski, *Młodzież wobec sprawy robotniczej*, „Teką”, kwiecień 1904, nr 4, s. 184-190; *Idźmy w lud!*, „Brzask”, 15 IV 1912, nr 4, s. 121-128; *Oświata ludowa i jej pracownicy*, „Brzask”, 15 IV 1912, nr 4, s. 105-114; Halka, *Sprawa robotnicza a młodzież*, „Brzask”, 15 XII 1913, nr 12, s. 401-406; Z. D., *Kwestia społeczna w programie narodowym*, „Sprawa”, czerwiec-lipiec 1913; nr 67, s. 270-308; *Udział młodzieży w pracy oświatowej*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, marzec-maj 1912, nr 3-5, s. 20-22.

²¹ *Nowy obywatel*, „Teką”, czerwiec-lipiec 1904, nr 6-7, s. 322-324.

²² F. Szymiczek, *op. cit.*, s. 101.

kreślali, że toczy się walka o przetrwanie narodu w trudnych warunkach dominacji państw zaborczych, co wymaga pełnej mobilizacji wszystkich sił patriotycznych²³.

Bardzo dużo miejsca w tych analizach zajmował strajk szkolny w 1905 r., a następnie bojkot szkoły rosyjskiej. „Głos Młodzieży. Organ Młodzieży Narodowej w Lublinie” popierał strajk młodzieży, który doprowadził do powstania „polskich szkół”. Jego publicyści stwierdzali nawet z emfazą, iż młodzież zaczęła stanowić element przewodzący faktycznie narodowi, wiodący dzięki ideowości i patriotyzmowi prym w społeczeństwie.

Wspomniany periodyk stwierdzał ponadto, iż szkoła polska wywalczona od zaborcy rosyjskiego powinna być silna patriotycznym i obywatelskim zaangażowaniem młodzieży oraz stanowić przedmiot troski całego narodu, a nie stać się jedynie sformalizowanym miejscem nauki, od którego po zajęciach chętnie się odpoczywa. Autorzy, publikujący w periodyku podkreślali, że to właśnie na gruncie szkoły powinny łączyć się i zająć inicjatywy młodzieży oraz współpracować ściśle młodzieżowe organizacje – ponad podziałami politycznymi²⁴.

Zarazem działacze „Zetu” nie tracili z oczu realnej perspektywy i potrzeby zbrojnego zrywu, którego celem – w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej – miało być wywalczenie zjednoczonej, niepodległej, w pełni suwerennej Rzeczypospolitej. Zetowcy zgadzali się także co do tezy, iż zastana przez nich sytuacja społeczna nie sprzyja natychmiastowemu wszczęciu walki zbrojnej o niepodległość z powodu politycznej bierności większości chłopów i robotników, jak również skupianiu się środowisk najbardziej wśród nich aktywnych na postulatach o charakterze przede wszystkim społecznym. Postulowali zatem prowadzenie wśród miejskiego proletariatu i ludności wiejskiej wytężonej pracy oświatowej i patriotycznej, co miało być rolą ówczesnej inteligencji i jej przyszłych pokoleń,

²³ Z., *Cele i zadania młodzieży gimnazjalnej w Królestwie Polskim*, „Tekka”, kwiecień 1901, nr 4, s. 149-157; *Do kolegów spod prusaka*, „Tekka”, sierpień-wrzesień 1901, nr 8-9, s. 340-341; I. Bogaźnic, *Cel i zadanie pracy wewnętrznej w stowarzyszeniach młodzieży polskiej*, „Tekka”, sierpień-wrzesień 1902, s. 353-362; *O obowiązkach młodzieży polskiej w zaborze pruskim*, „Tekka”, 1 X 1899, nr 2, s. 47-58; W.G., *Wrażenia mińskie*, „Pobudka”, wrzesień-październik 1910, nr 9-10, s. 14-16.

²⁴ Jeden z tych, *Powstali...*, „Głos Młodzieży. Organ Młodzieży Narodowej w Lublinie”, listopad 1906, nr 1, s. 5-7; Victor, *Mysli o szkole polskiej*, „Głos Młodzieży. Organ Młodzieży Narodowej w Lublinie”, listopad 1906, nr 1, s. 8-18.

które ZMP powinien wychować i ukształtować ideowo²⁵.

O znaczeniu działalności samokształceniowej i oświatowej dla środowiska zetowego i inspirowanych przezeń organizacji młodzieżowych oraz struktur powoływanych do życia w „dorosłym” społeczeństwie może świadczyć fakt, iż stanowiła ona istotny obszar aktywności ruchu zetowego nawet w okresie Wielkiej Wojny. Zetowcy, angażując się wówczas przede wszystkim w poczynania polityczne oraz w zbrojną walkę o niepodległość, nie tracili z pola widzenia również potrzeby kontynuowania prac w zakresie samokształcenia i szerzenia oświaty.

Ten wątek działalności ruchu zetowego był jednym z wiodących w działalności wspomnianej już wcześniej Organizacji Młodzieży Narodowej, która w okresie I wojny światowej należała do najważniejszych legalnych ekspozytur środowiska zetowego, a zarazem organizacji młodego pokolenia na ziemiach polskich. Jeden z liderów „Zetu”, a zarazem czołowych „oemenowców”, Tadeusz Katelbach, wspominał, że struktura ta *w całym okresie wojennych lat studenckich [...] dostownie trzęsła wszystkimi uczelniami warszawskimi*²⁶. Tak charakteryzował z kolei jej znaczenie, program i działalność: *Wśród grup ideowych młodzieży najbardziej zwartą, najlepiej zorganizowaną i najliczniejszą była Organizacja Młodzieży Narodowej [...]. Zetknięcie się na uniwersytecie z przedstawicielami tej grupy odegrało w moim życiu przelotowe znaczenie. Ideologia OMN opierała się na trzech kardynalnych zasadach: walki o niepodległość, zasadzie, głoszącej, że kryterium rozstrzygającym w postępowaniu jednostki jest dobro narodu, wreszcie, iż praca jest miernikiem wartości [...]. W organizacji panowała niewymuszona karność, wypływająca z głębokich pobudek moralno-ideowych. I ten szczegół odpowiadał mi bardzo. Zawsze burzyłem się instynktownie przeciwko rozcheltaniu organizacyjnemu, właściwemu Polakom niechlujstwu i nagminnej krnąbrności. W OMN odnalazłem środowisko ideowe, w którym wymagano od każdego, aby wykonywał podjętą pracę i pilnowano, by była rzeczywiście i dobrze wykonana. Szkoła OMN wyrabiała poczucie odpowiedzialności*²⁷.

Trybuną „oemenowców” był „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, który po ogłoszeniu aktu 5 listopada 1916 r. zapowiadającego utworzenie przez Niemcy i Austro-Węgry Królestwa Polskiego, głosił hasło odbudowy Polski w taktycz-

²⁵ Zob. m.in. S. Grabski, *Pamiętniki*, t. 1, Warszawa 1989, s. 29-30.

²⁶ T. Katelbach, *Spowiedź pokolenia*, oprac. S. Cenckiewicz, Gdańsk 2001, s. 64.

²⁷ *Ibidem*, s. 63-64.

nym współdziałaniu z państwami centralnymi, domagając się równocześnie rozbudowy polskich instytucji i organów państwowych, a jako wzór polskiego męża stanu, przywódcy politycznego i wojskowego stawiał młodzieży Józefa Piłsudskiego. Równocześnie nie zapominał o propagowaniu wśród młodzieży haseł kształcenia się i zdobywania wiedzy oraz upowszechniania oświaty w społeczeństwie, co miało stanowić klucz postępu cywilizacyjnego i modernizacji stosunków społeczno-gospodarczych na ziemiach polskich oraz budowy nowoczesnego, silnego państwa²⁸.

Wezwania organu OMN jej członkowie starali się na bieżąco realizować w praktyce. Organizacja obejmowała kuratelę konspiracyjne kółka uczniowskie, działające pod okupacją niemiecką i austriacką. Jedno z nich skupiało uczniów Szkoły Realnej Witolda Wróblewskiego w Warszawie. Odbywali oni spotkania samokształceniowe w lokalu przy ulicy Wspólnej, a przewodził im działacz środowiska zetowego, Bolesław Srocki. Czesław Zagórski, absolwent szkoły, wspominał, że B. Srocki odgrywał zasadniczą rolę w procesie przekazywania młodzieży szkolnej etosu „Zetu”. Składać się miały nań nie tylko patriotyzm, ale także zamiłowanie do „rzetelnej, solidnej, uczciwej i wydajnej pracy”²⁹.

W wyniku zaangażowania szkolnych konspiratorów w czasach utworzone zostało Towarzystwo „Samokształcenie”, które miało działać legalnie. Jego jawne funkcjonowanie nie trwało długo - okupacyjne władze niemieckie rozwiązały je w 1917 r.³⁰ Podkreślić trzeba jednak, że działania administracyjne ze stro-

²⁸ Es., *Wobec nowego położenia*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, październik 1916-1917, nr 1, s. 2; W., *Polska siła zbrojna*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, październik 1916-1917, nr 1, s. 5-10; *Młodzież w dobie obecnej*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, luty 1916-1917, nr 3, s. 18; *Conditio sine quo non*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, kwiecień 1916-1917, nr 4, s. 9; Tytus K. [T. Komarnicki], *O przyszłą konstytucję państwa polskiego*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, grudzień 1917-1918, nr 1, s. 14-18; *idem*, *O przyszłą konstytucję...*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, marzec 1917-1918, nr 2, s. 14-17; *W sprawie formy rządu*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”, marzec 1917-1918, nr 2, s. 17-22. Podobne postulaty głosiły także inne pisma, pozostające w kręgu oddziaływań „Zetu” – zob. m. in. Redakcja, *W co wierzymy i czego chcemy*, „Polska Ludowa”, 21 X 1915, nr 1, s. 1; M. Ołdakowski, *Do pracy!*, „Wyzwolenie”, 11 XI 1917, nr 45, s. 432.

²⁹ C. Zagórski, *Janusz Lewandowski*, [w:] *Janusz Lewandowski 1905-1974 – wydawca-bibliofil*, Warszawa 1978, s. 10-11.

³⁰ W. Stopczyński, *Wstęp*, [w:] W. Stopczyński, *W kręgu Bolesława Srockiego. Ludzie „Petu”. Relacje – wspomnienia – polemiki*, Gdańsk 2016, s. 13.

ny władz okupacyjnych, utrudniając działalność samokształceniową i oświatową, podejmowaną przez przedstawicieli i ekspozytury ruchu zetowego, nie wpłynęły na jej zasadnicze ograniczenie. Stanowiła ona do zakończenia Wielkiej Wojny jedną z dominujących sfer aktywności zetowców i inspirowanych przez nich organizacji.

W latach 1914-1918 środowisko ZMP rozszerzyło działania oświatowe, obejmując nimi specyficzny obszar kształcenia – w zakresie wiedzy wojskowej. Dnia 2 września 1914 r. „bracia zetowi” powołali do życia w Warszawie, pozostającej jeszcze wówczas pod panowaniem rosyjskim, nową tajną placówkę – Wolną Szkołę Wojskową (WSW). Jej celem miało być kształcenie kadr dla tworzonego właśnie pod duchowym przywództwem J. Piłsudskiego „polskiego wojska”.

Twórcy Szkoły deklarowali postawę apolityczności i skupienie się wyłącznie na kształceniu czysto wojskowych umiejętności swych podopiecznych. W istocie WSW funkcjonowała jako placówka podporządkowana tajnej Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) i traktowano ją jako ekspozyturę wpływów politycznych J. Piłsudskiego i jego najbliższych współpracowników, ale także środowiska zetowego. Decydujący głos w jej władzach mieli czołowy zetowiec, a zarazem zdeklarowany irredentysta, Konrad Libicki oraz piłsudczyk Wacław Jędrzejewicz³¹.

Głównym celem Szkoły było przygotowanie młodych ludzi do wstąpienia w szeregi regularnej polskiej formacji – Legionów. Adeptów szkoły zapoznawano równocześnie z postanowieniami *Deklaracji POW*, mówiącymi o obowiązkach konspiratora-patrioty. Następnie przydzielano każdego z nich do najniższej komórki organizacyjnej, jaką była sekcja.

Zajęcia w placówce prowadzono według przedwojennych wzorców, stosowanych w galicyjskich organizacjach strzeleckich, opartych z kolei na regulach obowiązujących w armii austriackiej. Wykłady obejmowały problematykę struktury i funkcjonowania armii walczących na froncie wschodnim, regulaminy musztry, walki, służby polowej i wewnętrznej oraz elementy terenoznawstwa i łączności, tajniki pracy saperów oraz wojskowej sygnalizacji. Szczegół-

³¹ W. Jędrzejewicz, *Wspomnienia*, Wrocław 1993, s. 23; J. Rakowski, *op. cit.*, s. 27-29; T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984, s. 23. Informacje o Wolnej Szkole też w: AAN, Akta Organizacji Młodzieżowych 1904–1936 [dalej: AOM], sygn. 5, mf. 20562, kk. 130.

ny nacisk kładziono na teoretyczną i praktyczną znajomość różnych typów broni palnej, używanych na froncie – krótkiej i długiej, ale również artylerii. W WSW funkcjonowały równolegle trzy rodzaje kursów: żołnierski, trwający dwa miesiące i kończący się egzaminem na podoficera; podoficerski, obliczony na cztery miesiące, którego zwieńczeniem był egzamin na oficera oraz oficerski, o charakterze przede wszystkim samokształceniowym. Do kursów tych organizatorzy i kierownicy Wolnej Szkoły Wojskowej dodali ćwiczenia polowe, które organizowane były głównie w miesiącach wiosennych i letnich 1915 r.

Ostatecznie WSW funkcjonowała do 20 czerwca 1915 r. Szkolenie wojskowe przeszło w niej ponad 300 osób, co stanowiło jak na warunki wojenne, a zarazem konspiracyjne, znaczącą liczbę. Przestała istnieć z chwilą opuszczenia Warszawy przez wojska rosyjskie i zajęcia jej przez oddziały niemieckie. Kursanci Wolnej Szkoły Wojskowej zasilili tzw. batalion warszawski POW³².

W latach 1886-1914 Związek Młodzieży Polskiej „Zet”, pozostając organizacją ściśle zakonspirowaną, rozszerzył swoją strukturę na ziemię polskie wszystkich trzech zaborów oraz na ośrodki akademickie i skupiska studiującej młodzieży polskiej w Rosji i Europie Zachodniej. Zetowcy, dążąc do pozyskania wpływu na postawy ideowe i działalność pokolenia młodych Polaków, prowadzili przy tym szeroko zakrojoną pracę organizacyjną (obejmującą zarówno ziemię polskie pod zaborami, jak i zagranicę), której celem było zakładanie, inspirowanie, bądź włączanie się w działalność licznych organizacji akademickich, szkolnych oraz młodzieży robotniczej, wreszcie – nakierowanych na środowiska wiejskie.

Członkowie ZMP starali się również zakładać, inspirować programowo, bądź penetrować już istniejące organizacje „dorosłego” społeczeństwa – zarówno te mające charakter stowarzyszeń kulturalno-oświatowych, jak i partie polityczne; tajne, jak również funkcjonujące jawnie.

Działalności „Zetu” przyświecały hasła niepodległościowe, patriotyczne i program społeczny oparty na idei demokracji, samorządu, praw obywatelskich, tolerancji narodowościowej i religijnej oraz sprawiedliwości społecznej. Obszarem, do którego młodzi konspiratorzy przywiązywali wielką wagę było samokształcenie i szerzenie oświaty wśród młodzieży akademickiej i szkolnej,

³² *Ibidem*, s. 35; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy, (1886-1996)*, Łódź 2017, s. 109.

młodego pokolenia robotników i chłopów oraz w „dorosłym” społeczeństwie. Hasła te reprezentanci ruchu zetowego propagowali zarówno na łamach prasy z nim związanej, jak i urzeczywistniali w działaniu, podejmując z powodzeniem liczne inicjatywy samokształceniowe i oświatowe.

Poczynania te charakteryzowały aktywność „braci zetowych” nie tylko w okresie zaborów, ale także w latach I wojny światowej. Uczestnicząc w walce zbrojnej o niepodległość i propagując określony model ładu politycznego i społecznego w mającym się odrodzić państwie polskim, zetowcy nie tracili z oczu perspektywy wychowania i profesjonalnego przygotowania młodzieży do przyjęcia przez nią w przyszłości odpowiedzialności za odbudowaną po latach zaborów i wojennych zmaganiach Rzeczpospolitą.

Bibliografia

Źródła archiwalne i biblioteczne

Archiwum Akt Nowych,

Akta Organizacji Młodzieżowych 1904-1936, sygn. 5, mf. 20562.

Biblioteka Narodowa,

Rękopisy, akc. 16272, S. Szwedowski, „Materiały do Zetu (listy Ignacego Nowaka do S. Szwedowskiego)”;

Rękopisy, akc. 16270, S. Szwedowski, „Pisma Organizacji Młodzieży Narodowej przed pierwszą wojną światową do 1914 oraz zbiór odezw tejże organizacji (od 1910 r.)”, 5/II, 2/III, 3/III.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich,

Rękopisy, sygn. 15951 II, S. Szwedowski, „Początki pamiętnika po raz IV-ty”.

Źródła drukowane

Grabski S., *Pamiętniki*, t. 1, Warszawa 1989.

Jędrzejewicz W., *Wspomnienia*, Wrocław 1993.

Katelbach T., *Spowiedź pokolenia*, oprac. S. Cenckiewicz, Gdańsk 2001.

Kostrzewski J., *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław 1970.

Prasa

- „Brzask” 1911, 1912, 1913, 1914
„Głos Młodzieży. Organ Młodzieży Narodowej w Lublinie” 1906
„Miesięcznik Młodzieży Polskiej” 1911, 1912, 1916-1917, 1917-1918
„Młodzież” 1908
„Pobudka” 1908, 1910
„Polska Ludowa” 1915
„Sprawa” 1913
„Teki” 1899, 1900, 1901, 1902, 1904, 1905
„Wyzwolenie” 1917

Opracowania

Demel Cz., *Z genezy Związku Młodej Polski w Wielkopolsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1977, t. 12, z. 24.

Gaj J., *Główne nurty ideowe w ZHP w latach 1928-1939*, Warszawa 1966.

Halczak B., *Towarzystwo Tomasza Zana w latach 1899-1914*, Zielona Góra 1996.

Hillebrandt B., *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, Warszawa 1986.

Jaruzelski J., *Stanisław Cat-Mackiewicz 1896-1966. Wilno, Londyn, Warszawa*, Warszawa 1994.

Kmiecik Z., *Działalność Związku Młodzieży Polskiej „Zet” (1887-1904)*, „Pokolenia” 1979, nr 2.

Kwiątek J., *Nieznana korespondencja „Eleuzis” na Górnym Śląsku*, „Kwartalnik Opolski” 1988, nr 3-4.

Nałęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław 1984.

Nowacki T.W., *Zet – ideowy kregostup ZPMD*, [w:] *Związek Polskiej Młodzieży Demokratycznej podczas II Rzeczypospolitej i II wojny światowej*, red. J. Pietrusza, Kraków 1998.

Nowacki T.W., *Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901-1917*, „Niepodległość i Pamięć” 2007, nr 2.

Olstowski P., *PET i Organizacja Młodzieży Narodowej w Częstochowie w latach 1904-1914. Przyczynek do ruchu zetowego w Królestwie Polskim przed I wojną światową*, „Czas Nowożytny” 2001, nr 10 (11).

Rakowski J., *Zetowcy i pilsudczycy*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1980-1981,

z. 54-56.

Ratajska K., *Dziedzice filomatyzmu*, Wrocław 1987.

Socha J., *Czasopisma Związku Towarzystw Tomasz Zana*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2002, z. 1.

Stopczyński W., *Wstęp*, [w:] W. Stopczyński, *W kręgu Bolesława Srockiego. Ludzie „Petu”. Relacje – wspomnienia – polemiki*, Gdańsk 2016.

Szews J., *Filomaci pomorscy. Tajne związki młodzieży polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1830-1920*, Warszawa 1992.

Szymiczek F., *Stowarzyszenia akademickie polskiej młodzieży górnośląskiej we Wrocławiu 1863-1918*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.

Tomaszewska D., *Drogi wyboru. Konspiracyjny ruch samokształceniowy na ziemiach polskich w końcu XIX i na początku XX w.*, Łódź 1987.

Waingertner P., *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy, (1886-1996)*, Łódź 2017.

Waingertner P., *Związek Młodzieży Polskiej „Zet” wobec kwestii niepodległości Polski w latach 1886-1918*, [w:] *Ku wolności. Czynniki wewnętrzne i międzynarodowe powstania niepodległych państw w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX-XX wieku*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2012.

Wapiński R., *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991.

Wierusz A., *Ruch niepodległościowy kształcącej się młodzieży b. zaboru pruskiego*, [w:] *Pamiętnik I Zjazdu Niepodległościowców byłej dzielnicy pruskiej w Poznaniu w dniu 14 I 1934 roku*, Poznań 1935.

Zagórski C., *Janusz Lewandowski*, [w:] *Janusz Lewandowski 1905-1974 – wydawca-bibliofil*, Warszawa 1978.